

Wiktoria Kudela-Świątek

<https://orcid.org/0000-0001-9559-0784>

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Spuścizna korespondencyjna hrabiny Ksawery z Brzozowskich Grocholskiej (1807–1872)*

Zarys treści: W artykule została opisana spuścizna korespondencyjna hrabiny Ksawery Grocholskiej (1807–1872), polskiej ziemianki, filantropki, artystki amatorki, właścicielki majątku Kniaże w powiecie jampolskim na Podolu. Wspomniane listy dotychczas nie stanowiły przedmiotu badań. Odnalezione listy zostały podzielone na trzy zasadnicze kategorie: rodzinne i prywatne, dotyczące działalności pomocowej oraz urzędowe.

Outline of content: The article describes the correspondence legacy of Countess Ksawera Grocholska (1807–1872) a member of the Polish landed gentry, philanthropist, amateur artist, and owner of the Kniazhe estate in the Jampol county in Podolia. The described letters have not been the subject of research so far. The discovered letters have been divided into three basic categories: family and private letters, writings concerning aid activities, and official letters.

Słowa kluczowe: Ksawera z Brzozowskich Grocholska, ziemie zabrane, perlustracja, korespondencja

Keywords: Ksawera née Brzozowska, Grocholska, Taken Lands, perlustration, correspondence

* Artykuł powstał dzięki realizacji działania naukowego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w ramach konkursu Miniatura 2 w 2019 r. pt. „Relacje ziemiaństwa polskiego i ziemiaństwa rosyjskiego w życiu codziennym w latach 1867–1917 na Ziemiach Zabrzanych” (DEC-2018/02/X/H53/03020).

W klasycznej już pracy Stefanii Skwarczyńskiej, pt. *Teoria listu*, znajdujemy następującą myśl:

List jest częścią życia. Powstaje na płaszczyźnie życia, w bezpośrednim z nim związku. [...] List na tle życia nie jest celem, lecz środkiem. [...] może być wyraźnym fragmentem życia, aktem życia. [...] Współrzędność listu względem życia lub jego z nim bezpośredni związek jako części z całością – jest istotą charakteru listu. Nie ma prawdziwego listu pozbawionego tego podstawowego związku z życiem¹.

Sięgając w badaniach historycznych po źródła epistolarne, zasadniczym celem badacza jest spojrzenie przez ich pryzmat na życie w czasach dawnych. Z jednej strony poszukuje się w nich tych elementów życia społecznego, gospodarczego i (lub) politycznego, których nie znajdujemy w innych źródłach. Z drugiej zaś w badaniach nad mentalnością, intymnością, rolami społecznymi, relacjami międzyludzkimi, przeżyciami wewnętrznymi czy sposobami narracji w dawnych czasach stanowią źródło samo w sobie. W większości przypadków dziewiętnastowieczna spuścizna korespondencyjna do naszych czasów zachowała się w postaci rozproszonej, niekompletnej. Zwłaszcza jeśli mówimy o kolekcjach listów autorów z ziem zabranych dawnej Rzeczypospolitej².

W niniejszym artykule opisałam odnalezioną przeze mnie w archiwach krajowych i zagranicznych część spuścizny epistolograficznej hr. Ksawery Grocholskiej (1807–1872), polskiej ziemianki, filantropki, artystki amatorki, właścicielki majątku Książę w powiecie jampolskim na Podolu. Korespondencja prywatna hr. Grocholskiej w literaturze przedmiotu nie była dotąd wykorzystywana głównie ze względu na jej rozproszenie, stan zachowania i dostępność dla badaczy. Niemniej jednak spuścizna epistolograficzna – z racji zawartych w listach do adresatów ocen i przemyśleń – stanowi istotne źródło do poznania świata wewnętrznego hr. Grocholskiej i jej sposobu postrzegania wydarzeń, których była świadkiem lub uczestnikiem. Zważywszy też na to, że hrabina – chociażby poprzez swoje liczne przedsięwzięcia dobroczynne – odgrywała istotną rolę zarówno w Imperium Rosyjskim, jak i w środowisku Wielkiej Emigracji, pomijanie jej spuścizny w badaniach historycznych istotnie uszczupla naszą wiedzę na temat życia Polaków we Francji, na ziemiach zabranych i Syberii. Ze względu na to, że kolekcje rodowe w archiwach na Wschodzie są bardzo rozproszone³, a ich stan

¹ S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, Lwów 1937, s. 332–335.

² *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabranych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 1: *Pamiętniki rękopiśmienne i drukowane*, oprac. i red. nauk. M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, W. Caban, L. Michalska-Bracha, Kielce 2017, t. 2: *Listy rękopiśmienne i drukowane*, oprac. i red. nauk. M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, W. Caban, L. Michalska-Bracha, Kielce 2017.

³ T. Ciesielski, *Spuścizny rodzinne i archiwa majątkowo-gospodarcze polskiej szlachty w wybranych archiwach ukraińskich*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. nauk. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 291–305.

zachowania i opracowania pozostawia wiele do życzenia, każda zidentyfikowana i opisana kolekcja rodzi nadzieję na otwarcie kolejnych pól badawczych.

Swoje rozważania opieram na podstawie obszernej kwerendy źródłowej, którą przeprowadziłam m.in. w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie, Muzeum Historii Rosji w Moskwie, Państwowej Bibliotece im. Lenina w Moskwie, Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu, Narodowej Bibliotece Rosji w Sankt Petersburgu, Państwowym Archiwum Obwodu Jarosławskiego w Rosji w Jarosławiu, Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie (CDIAK), Bibliotece Narodowej Ukrainy im. W. Wiernadskiego w Kijowie, Muzeum Historii Ukrainy w Kijowie, Państwowym Archiwum Obwodu Chmielnickiego na Ukrainie, Państwowym Archiwum Obwodu Winnickiego na Ukrainie, Narodowej Bibliotece Ukrainy im. Miecznikowa w Odessie, Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi w Mińsku, Białoruskiej Bibliotece Narodowej w Mińsku, Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu, Bibliotece Polskiej w Paryżu (BPP), Bibliotece Narodowej w Warszawie, Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie (BJ) i Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie. W trakcie tych kwerend udało się zrekonstruować znaczną część spuścizny epistolograficznej Grocholskiej.

W niniejszym artykule sylwetka tytułowej bohaterki zostanie nakreślona jedynie w zakresie koniecznym do ukazania kontekstu odnalezionych w różnych instytucjach naukowych listów pisanych przez nią i do niej. Wyniki przeprowadzonej kwerendy będą przedstawione w układzie problemowym. Odnalezione listy podzieliłam na trzy zasadnicze kategorie: rodzinne i prywatne, dotyczące działalności pomocowej i urzędowe. W każdej grupie listy podawałam w porządku chronologicznym. Układ ten bowiem pozwala na zastanowienie się nad ewentualnymi perspektywami wykorzystania epistolografii Grocholskiej w badaniach nad działalnością dobroczynną polskiego ziemiaństwa na ziemiach zabranych, Syberii i emigracji, a także nad relacją człowiek-władza w kontekście dziewiętnastowiecznej rosyjskiej polityki imperialnej czy też zjawiska rusyfikacji polskiej szlachty w Rosji.

1. Niedoszła bohaterka *Polskiego Słownika Biograficznego*

Ksawera Grocholska (1807–1872) urodziła się w Mołczanach na Podolu jako córka Ksawery z Trzecieckich i Karola Brzozowskiego (1779–1862), marszałka szlachty olhopolskiej⁴. Jej starszy brat Zenon Brzozowski (1806–1887) był marszałkiem szlachty

⁴ Karol Brzozowski pozostawił dwa rękopisy zatytułowane odpowiednio „Rady dla wnuków” i „Rady dla wnuczek”, które zostały przed laty wydane drukiem. Zob. K. Brzozowski, *O nowoczesnym zarządzaniu majątkiem – rady dla potomnych Karola Belina Brzozowskiego. Źródła do dziejów gospodarstwa ziemiańskiego na Kresach w XIX wieku*, red. i przygot. do dr. P. Franaszek, Kraków 2005.

guberni podolskiej, znanym mecenasem i filantropem, m.in. opiekunem Zygmunta Szczęsnego Felińskiego (późniejszego arcybiskupa warszawskiego i świętego Kościoła katolickiego) w okresie zesłania jego matki Ewy Felińskiej. Z mężem Henrykiem Grocholskim miała piątkę dzieci: Marię z Grocholskich Witoldową Czartoryską, która po śmierci męża i matki wstąpiła do karmelu i przyjęła imię zakonne s. Maria Ksawera od Jezusa, Helenę z Grocholskich Janową Brzozowską ożenioną z kuzynem Janem, Władysława zmarłego kilka tygodni po urodzeniu, Stanisława Grocholskiego, działacza politycznego, ożenionego z Wandą Zamoyską i Tadeusza Grocholskiego, ziemianina, artystę malarza, ożenionego z Heleną Zamoyską⁵.

Hrabina Grocholska aktywnie zaangażowała się w działalność filantropijną już w latach czterdziestych XIX w. Jeden z bardziej istotnych przedsięwzięć z tego okresu to zakup na własny koszt budynku dla Domu św. Kazimierza w Paryżu, instytucji charytatywnej dającej schronienie polskim emigrantom we Francji⁶. Nabyła także kamienicę we Lwowie pod budowę sierocińca dla dzieci szlacheckich osieroconych wskutek rabacji galicyjskiej. W 1849 r. wraz z Różą Sobańską⁷ i bratową Elizą Brzozowską⁸ zaangażowała się w pomoc zesłańcom na Syberię. Wspomagała także pojedyncze osoby. Przykładem może być wsparcie dla Zygmunta Sierakowskiego, późniejszego bohatera powstania styczniowego, któremu w 1853 r. pomagała udowodnić przynależność do stanu szlacheckiego, co ulżyłoby w jego zsyłce w rotach aresztanckich w Orenburgu i pozwoliło na awans w wojsku rosyjskim⁹.

W 1851 r. z powodu ślubu Marii Grocholskiej z księciem Witoldem Czartoryskim ambasador rosyjski w Paryżu nakazał przebywającej wówczas we Francji Ksawerze powrócić do Rosji. Na skutek prowokacji w urzędzie pocztowym w Kamieńcu Podolskim książki przywiezione przez nią z Paryża uznano za dowód działalności konspiracyjnej i związków z Wielką Emigracją. Posłużyło to jako pretekst do jej aresztu domowego. Następnie w 1854 r. została zmuszona do osiedlenia się w Jarosławiu nad Wołgą, skąd powróciła na Podole w 1856 r. w związku z amnestią ogłoszoną z okazji koronacji Aleksandra II¹⁰.

⁵ O Ksawerze z Brzozowskich Grocholskiej i jej dzieciach zob. Redakcja Polskiego Słownika Biograficznego, K. Rolle, Grocholska Ksawera (1807–1872), biogram nieopublikowany (cyt. na prawach rękopisu); В. Колесник, *Відомі поляки в історії Вінниччини. Бібліографічний словник*, Вінниця 2007, s. 134, 146, 148–150.

⁶ J. Szczepański, *Weterani powstań narodowych w Zakładzie św. Kazimierza w Paryżu*, Warszawa 2011, s. 19–20.

⁷ W. Śliwowska, *Sobańska Róża (1798–1880)*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 39, Kraków 1999–2000, s. 414.

⁸ M. Bruchnalska, *Brzozowska Eliza (zm. 1857)*, PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 58.

⁹ Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (dalej: ГАРФ), ф. 39, оп. 2, д. 62, Письма проф. Б.Ф. Калиновского проф. Спасовичу за период с 1859 по 1863 г. о польском восстании и по вопросам истории и культуры. Польский яз. и перевод с польского, л. 70–71об., 84–84об.

¹⁰ Государственный архив Ярославской области, ф. 73, оп. 4, д. 2115, Дело высланной на жительство в г. Ярославль помещицы Подольской губернии Грохольской К.К. 27.04.1855 – 16.08.1856, л. 1–20v.

I choć słynny pamiętnikarz dziejów szlachty podolskiej, Tadeusz Bobrowski, wspominał o niej jedynie tyle, że była dziwaczką¹¹, to w pamiętnikach wdzięczni Sybiracy, dla których prenumerowała paryskie, warszawskie i petersburskie periodyki, pisali o niej niezwykle ciepło i życzliwie¹². Nawet przeciętni kronikarze życia ziemiańskiego tego okresu darzyli ją wielkim uznaniem i szacunkiem. We wspomnieniach Eustachego Iwanowskiego czytamy: „Ksawera Grocholska, żona Henryka Grocholskiego z Pietniczan, jest matką znanej z świętobliwości księżnej Witoldowej Czartoryskiej, karmelitanki bosej. Bardzo była wpływową, miała udział w szlachetnych, dobroczynnych przedsięwzięciach; dla ziomeków, wygnańców niezliczone czyniła pomoce”¹³.

Pisarz i publicysta Ludwik Dębicki pisał o niej w następujący sposób: „mieszkała w tym domu znana z gorących uczuć patriotycznych i polskich Ksawera z Brzozowskich Grocholska. Zaczynała ta Pani wraz z Różą Sobańską wysyłać paki książek i innych przyborów zesłańcom syberyjskim. Teraz Pani Grocholska na wieść o rzezi tarnowskiej i więźniach we Lwowie, osiadła w tem mieście, aby przynosić tym nieszczęśliwym rodakom ulgę i pociechę”¹⁴.

W zbiorach BJ zachowała się też krótka notatka Władysława Górskiego na temat hr. Grocholskiej, z 1902 r., w której kolekcjoner opisywał hrabinę i jej działalność dobroczynną skierowaną do Sybiraków:

Najzacniejsza ta Pani z anielskim sercem po roku 1839, kiedy mnóstwo osób z Wołynia, Podola i Ukrainy skazanych zostało i wysłanych do ciężkich robót w kopalniach nerczynskich. Otóż wtedy Ksawera Grocholska jak anioł opiekuńczy przygarnęła ich pod swoje skrzydła, zawiązała stosunki z dalekim Sybirem i ciągle śpieszyła z pomocą i opieką dla biednych naszych katorżników i zbierała składki – kołatała gdzie tylko mogła i tak to trwało bliska lat 20. Aż do wstąpienia na tron Aleksandra II do czasów kiedy wszyscy prawie wygnańcy, którzy dożyli tej chwili powrócili do kraju¹⁵.

W latach pięćdziesiątych XX w. z kolei rozważano umieszczenie biogramu Ksawery Grocholskiej w *Polskim Słowniku Biograficznym*. Jego autorem był Karol Rolle, który w przygotowanej nocie biograficznej podkreślał działalność dobroczynną i charytatywną hrabiny w latach czterdziestych–sześćdziesiątych XIX w. Na etapie korekt redakcyjnych z nieznanymi przyczynami ostatecznie zrezygnowano z publikacji tego biogramu¹⁶. Dotychczas nie powstało też żadne większe

¹¹ Bobrowski użył słowa „wariatowa”. T. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, t. 2: *Wspomnienia wieku dojrzałego*, oprac., wstęp i przypisy S. Kieniewicz, Warszawa 1979, s. 392–393.

¹² J.G. Sabiński, *Dziennik syberyjski*, t. 2, do dr. przyg. W. Śliwowska, R. Śliwowski, przedm. i przyp. J. Trynkowski, Warszawa 2009, s. 94–96.

¹³ [E.A. Iwanowski] E. Heleniusz, *Wspomnienia lat minionych*, t. 2, Kraków 1876, s. 164.

¹⁴ L. Dębicki, *Z dawnych wspomnień 1846–1848*, Kraków 1903, s. 82.

¹⁵ Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), rkps 7843 IV, Drobnny fragment korespondencji Franciszki Ksawery ze Starorypińskich i Fryderyka Michalskich oraz ich rodziny, z lat 1802–1884, k. 13.

¹⁶ Redakcja Polskiego Słownika Biograficznego, K. Rolle, Grocholska Ksawera...

opracowanie naukowe o charakterze biograficznym na temat Grocholskiej. Hrabina pozostaje zatem znana badaczom jedynie za pośrednictwem biograficznej pracy o niej autorstwa abp. Zygmunta Szczęsnego Felińskiego¹⁷ oraz wzmianek o niej na kartach innych wspomnień. Odnaleziona część spuścizny epistolarnej Grocholskiej nie tylko zawiera wiele interesujących informacji na temat życia codziennego i obyczajowości polskiego ziemiaństwa na ziemiach zabranych, ale także pozwala zweryfikować przywoływane relacje.

2. Spuścizna epistolograficzna hr. Ksawery Grocholskiej

Jedyną osobą, która dotąd podjęła się próby zebrania spuścizny epistolarnej hrabiny, był wspomniany abp Feliński. Planując napisanie pracy biograficznej o Ksawerze, zwrócił się on do żyjących jej krewnych oraz przyjaciół i otrzymał zarówno jej pamiętniki, jak i różne listy. Zamiast napisania biografii postanowił „jak najmniej z własnego snuć wątką” i wyręczył się „piórem samej Grocholskiej”. Dokonaną z owych pamiętników i listów kompilację uzupełnił, „dorzucając od siebie, co do całości obrazu niezbędnem” się okazało¹⁸. Z publikacji tej, pozbawionej warsztatu naukowego, nie sposób wskazać, skąd Feliński dokładnie czerpał źródła. W każdym razie znalezione podczas przeprowadzonej przeze mnie kwerendy listy od i do Grocholskiej najprawdopodobniej nie były mu znane. Zgromadzonych przez Felińskiego materiałów nie udało się natomiast dotąd odnaleźć. Wiemy jedynie, że obficie wykorzystana przez niego korespondencja pomiędzy Ksawerą z Brzozowskich Grocholską a Różą z Lubieńskich Sobańską po napisaniu *Pamiętników* wróciła do właścicielki, ale zawirowań politycznych, zmian granic i dwu wojen światowych nie przetrwała.

Warto odnotować, że Feliński dość krytycznie oceniał wartość informacyjną listów wymienianych pomiędzy przyjaciółkami i krewnymi Grocholskiej. O tym wspomniał m.in. w liście do swojego krewnego Aleksandra Walickiego: „Praca będzie głównie oparta o korespondencję, a ta jest obszerna i dlatego muszę się przedzierać przez niezliczone pozółkłe listy, pisane drobnym maczkiem nieczytelne, z których potem jest niewiele użytecznej treści”¹⁹.

W liście tym Feliński wskazywał na trudności wynikające z pracy z korespondencją pozostałą po hr. Grocholskiej. Niemniej jednak wyjątkowość tego dzieła polega nie tyle na tym, że autor uwiecznił postać Ksawery, ile na ogłoszeniu drukiem przepisanych w całości listów, które wymieniała ze swoją serdeczną przyjaciółką i powierniczką Różą Sobańską. Z powodu zaginięcia oryginałów transkrypcja

¹⁷ [K. Grocholska], *Pamiętniki Xawery z Brzozowskich Grocholskiej uporządkowane i dopełnione na podstawie własnych jej listów i współczesnych korespondencji*, oprac. Z.S. Feliński, Kraków 1894.

¹⁸ *Ibidem*, s. 14.

¹⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie, mf 41321, List Zygmunta Szczęsnego Felińskiego do Aleksandra Walickiego, k. 108 i n.

ta, mimo iż niemożliwa do weryfikacji, pozostaje jedynym znanym ich zapisem. Z racji dotarcia do innych, niewykorzystanych przez Felińskiego listów z korespondencji Grocholskiej aktualnie wydaje się konieczne skonfrontowanie ich treści z *Pamiętnikami*. Pozwoli to zarówno na przeprowadzenie analizy krytycznej publikacji Felińskiego, jak i na przygotowanie głębszego studium biograficznego hrabiny.

Obszerna i rozproszona w kilkunastu archiwach, bibliotekach i muzeach w Europie korespondencja Grocholskiej składa się z listów o charakterze prywatnym, jak i pism adresowanych do władz rosyjskich w kwestiach związanych z wydaniem paszportu na wyjazdy za granicę, zamążpójściem najstarszej córki, Marii z Grocholskich Czartoryskiej oraz działalnością charytatywną prowadzoną przez Grocholską począwszy od spisku Szymona Konarskiego z końca lat trzydziestych XIX w. Hrabina była też malarką amatorką, dlatego niektóre jej listy zawierają szkice i akwarele.

Korespondencja rodzinna i prywatna

Olbrzymie moje nadzieje wiązały się z kwerendami prowadzonymi w CDIAK, gdzie znajduje się spory zespół rodzinny „Grocholscy – ziemianie guberni podolskiej” (f. 239), obejmujący chronologicznie okres ok. 1580–1913, aczkolwiek okazało się, że są w nim głównie dokumenty Mikołaja Grocholskiego (1771–1864)²⁰, gubernatora podolskiego i jego najbliższej rodziny, w tym korespondencja z żoną Emilią z Chołoniewskich Grocholską²¹.

Z literatury przedmiotu wiadomo, że przed 1942 r. w Kijowskim Centralnym Archiwum Aktów Dawnych, na którego bazie powołano po II wojnie światowej CDIAK, istniała obszerna kolekcja dokumentów rodziny Grocholskich (wówczas f. 373), licząca 680 jednostek archiwalnych umieszczonych w 64 skrzyniach. Dokumenty, które stanowiły trzon fondu, pochodziły z rodzinnych majątków w ówczesnym obwodzie winnickim i samego miasta, w tym archiwum rodowe z Pietniczan. Z tego, co ocalało po wojnie i tego, co pozyskano z Archiwum Obwodowego w Winnicy w latach czterdziestych–pięćdziesiątych XX w., w CDIAK powstał wspomniany zespół 239 (Grocholscy), który liczy zaledwie 92 jednostki archiwalne²². W obecnym archiwum rodziny Grocholskich w CDIAK brak dokumentów powiązanych z osobą Ksawery Grocholskiej. Zespół jest jednak źle opisany i być może wśród niezidentyfikowanych listów lub adresatów (opisanych jako NN) po dukcie można odnaleźć listy Grocholskich z Pietniczan – wszak

²⁰ K. Rolle, *Grocholski Mikołaj (1781–1864)*, PSB, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, s. 587.

²¹ Mikołaj Grocholski miał brata Michała, rotmistrza kawalerii narodowej (1765–1833), ożenionego z Marianną Ślizień, z którą doczekał się dzieci: Julii (1800–1867), zamężnej z Henrykiem Rzewuskim, oraz Henryka (1806–1866), ożenionego z hr. Ksawerą z Brzozowskich.

²² Н.О. Черкаська, *До історії збірки „магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945)*, „Архіви України” (2002), № 4–6, с. 100, 113, 118.

spokrewnionych z gubernatorem Mikołajem Grocholskim²³. Wymaga to jednak dalszej i bardzo żmudnej kwerendy.

Największa kolekcja listów rodziny Grocholskich, częściowo składająca się z dokumentów zwróconych przez CDIAK w okresie powojennym, znajduje się w Państwowym Archiwum Obwodu Winnickiego na Ukrainie. Dokumenty te przechowywane są w zespole f. 866, zatytułowanym „Grocholscy – ród ziemiański”²⁴. Trudność pracy z tym zespołem polega przede wszystkim na tym, że poszczególne sprawy nie posiadają stałej paginacji. Jest ona bowiem nadawana każdorazowo przy wydawaniu zamówionego dokumentu w czytelni. Co więcej, listy Grocholskiej zostały zaszerogowane do powstających spraw zawierających zachowane listy niektórych członków rodziny Grocholskich poza porządkiem alfabetycznym (nie brano pod uwagę nazwisk zidentyfikowanych adresatów), pokoleniowym (w jednym zespole mogą być listy osób pochodzących z różnych pokoleń) czy też genealogicznym (rodzinne listy starszego syna hr. Grocholskiej do dzieci są pomieszane z listami średniego syna do żony).

Wstępna kwerenda tego zespołu pokazuje, że listy pisane przez hr. Ksawerę z Brzozowskich Grocholską znajdują się w kilku sprawach, do których przydzielono korespondencję rodzinną. Olbrzymia korespondencja rodzinna stanowi bezcenne źródło do dziejów nie tylko Grocholskich, ale też spokrewnionych i skoliigaconych z nimi polskich rodów arystokratycznych i ziemiańskich na ziemiach zabranych. Z analizy przechowywanej w winnickim archiwum korespondencji rodowej wynika także, że Maria z Grocholskich Czartoryska wstępując w 1872 r. do zakonu, pozostawiła w rodzinnym majątku Pietniczany (obecnie dzielnica miasta obwodowego Winnicy) swoją korespondencję prywatną i cały szereg dokumentów osobistych (w tym listy do matki lub matki dotyczące). Zwłaszcza w sprawie 51, zatytułowanej „Pisma Mariny Grocholskiej otcu i materi”²⁵, znajdują się liczne listy Maryni (bo tak Marię z Grocholskich Czartoryską nazywali najbliżsi), pisane w różnych okresach jej życia: zarówno w czasach przebywania na pensji, jak i małżeństwa z księciem Witoldem Czartoryskim. W tym miejscu warto odnotować, że Marynia adresowała swoją korespondencję do obu rodziców, przy czym do rzadkości należą jej listy kierowane wyłącznie do matki²⁶.

Bardzo cennym odkryciem podczas kwerend prowadzonych w tym archiwum okazało się dostrzeżenie w sprawie 49, zatytułowanej „Pisma Mariny Grocholskiej

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (dalej: ЦДІАК України), ф. 239, оп. 1, спр. 60, Письма Грохольским от неустановленных лиц (1799–1878), арк. 1–45; *ibidem*, спр. 62, Письма Грохольским от неустановленных лиц (1753–1829), арк. 1–4; *ibidem*, спр. 63, Письма Грохольским от неустановленных лиц (1813–1845), арк. 1–85.

²⁴ Pragnę wyrazić wdzięczność dyrekcji Państwowego Archiwum Obwodu Winnickiego na Ukrainie – prof. Jurijowi Łechunowi i dr. Ołeksandrowi Petrence za okazane wsparcie w badaniach archiwalnych.

²⁵ Державний архів Вінницької області (dalej: ДАВО), ф. 866, оп. 1, спр. 51, Письма Марини Грохольской отцу и матери, арк. 1–32.

²⁶ *Ibidem*, арк. 10.

sestre Gelenie”²⁷, własnoręcznie dokonanej kopii pamiętnika hr. Ksawery Grocholskiej z okresu zesłania do Jarosławia. Należy w tym miejscu wyjaśnić wagę tego odkrycia. Dotychczas bowiem w literaturze przedmiotu utrzymywano, że wydane po śmierci hrabiny *Pamiętniki* w opracowaniu abp. Felińskiego, napisane na wyraźną prośbę dzieci zmarłej²⁸, zostały oparte na jej pamiętnikach powstałych po śmierci męża oraz korespondencji pomiędzy hr. Grocholską i zwłaszcza jej przyjaciółką Różą z Lubieńskich Sobańską. Jednakże z treści odnalezionego odpisu pamiętnika wynika, że nie był on dostępny dla pierwszego jej biografa. Drobiazgowy opis zesłania, na które udała się Ksawera, został stworzony w formie listów, które nie mogły trafić z oczywistych powodów do mieszkającej we Francji Maryni Czartoryskiej i prawdopodobnie nie były wysłane pocztą²⁹.

Ponadto w sprawie 55, pt. „Pisma Marine ot jej materii”³⁰, znajduje się jeden list Ksawery, wysłany z miejsca jej zesłania, tj. Jarosławia nad Wołgą, do rodzinnych Pietniczan³¹. Natomiast w sprawie 8, pt. „Pisma Stanislawu i Tadeusu ot ih materii Groholskoj”³², umieszczono list Heleny z Grocholskich Brzozowskiej, która towarzyszyła matce w zesłaniu do Jarosławia³³. Pozostałe listy w tym zbiorze to te, które Grocholska pisała do swoich synów pobierających nauki w Petersburgu. W jednym z takich listów hrabina pozostawiła bezcenne z historycznego punktu widzenia wspomnienie o latach zesłania, ilustrowane jej szkicem przedstawiającym wnętrze mieszkania, które mogła wynająć w Jarosławiu³⁴.

Interesujące świadectwo bliskiej relacji pomiędzy matką i córką Marynią stanowi z kolei list, który został odnaleziony pośród tych oznaczonych NN w sprawie 63, zatytułowanej „Pisma Marine Groholskoj ot razlicznych awtorow, 1850–1872”³⁵. Nie jest to wprawdzie list Maryni do matki, a męża Witolda do niej, gdy przebywała u rodziny na Podolu. Został on opatrzony dopiskiem Marii „zobacz jaki on jest dla mnie dobry” i przekazany matce³⁶.

Korespondencja rodowa, przechowywana w zbiorach winnickiego archiwum, to bezcenny materiał źródłowy dokumentujący relacje rodzinne Grocholskich z Podola. Jednakże należy zwrócić uwagę, że potencjał tej spuścizny nie został dotąd odpowiednio wykorzystany w nauce, czemu na przeszkodzie stoją zły stan zachowania, błędy w inwentarzu i skomplikowana procedura udostępniania badaczom (nie tylko zagranicznym) spraw z tego fondu.

²⁷ *Ibidem*, spr. 49, Письма Марии Грохольской сестре Гелене, арк. 1–80.

²⁸ H.E. Wyczawski, *Arcybiskup Zygmunt Szczęśny Feliński. 1822–1895*, Warszawa 1975, s. 411.

²⁹ ДАВО, ф. 866, оп. 1, спр. 49, арк. 58–68.

³⁰ *Ibidem*, spr. 55, Письма Марине от матери Грохольской К., арк. 1–66.

³¹ *Ibidem*, арк. 66 i n.

³² *Ibidem*, spr. 8, Письма Станиславу и Тадеушу от их матери Грохольской К., арк. 1–234.

³³ *Ibidem*, арк. 76.

³⁴ *Ibidem*, арк. 139–140.

³⁵ *Ibidem*, spr. 63, Письма Марине Грохольской от разных адресатов, арк. 1–46.

³⁶ *Ibidem*, арк. 8.

Pojedyncze listy poszczególnych członków rodziny Grocholskich znajdują się także w BPP. Listy pisane przez Ksawerę Grocholską dotyczą głównie spraw rodzinnych i majątkowych. W korespondencji Anny z Sapiehów Czartoryskiej³⁷ są m.in. listy autorstwa hr. Grocholskiej z okresu jej pobytu w Changy, gdzie mieszkała jej córka Maria z mężem Witoldem Czartoryskim. W listach tych Ksawera pisała do księżnej o zarządzaniu majątkiem w Changy, jego słabej wydolności gospodarczej i nieustannym zadłużeniu państwa Witoldostwa względem rodziny Czartoryskich i dziadka Marii Czartoryskiej, Karola Brzozowskiego³⁸. Sprawy rodzinne zostały poruszone także w liście do Ksawery, wysłanym z Kuniczy³⁹ przez niejaką N.K. w 1859 r.⁴⁰ Pojawiła się w nim m.in. informacja o tym, co wydarzyło się na Podolu po śmierci bratowej Elizy z Zamojskich Brzozowskiej, z którą Grocholską łączyła przyjaźń.

Pozostała zaś korespondencja hrabiny z członkami rodziny Czartoryskich znajduje w zbiorach Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie. Są tu listy pisane przez hrabinę Grocholską i bruliony odpowiedzi księcia Adam Jerzego na nie⁴¹. Są także liczne listy pisane do Anny Sapieżyny, których treść dotyczy przede wszystkim spraw majątkowych i rodzinnych Witoldostwa Czartoryskich⁴². Ponadto w korespondencji Anny z Zamojskich Czartoryskiej znajduje się kilka listów pisanych przez Ksawerę Grocholską⁴³. Listy te stanowią istotne uzupełnienie korespondencji rodzinnej ze zbiorów BPP. Tu także przechowywane są nieliczne listy pisane przez hr. Henryka Grocholskiego, adresowane do żony Ksawery, których zostało zaledwie kilka. W korespondencji Witolda Czartoryskiego umieszczony został jeden taki list, dotyczący decyzji hr. Grocholskiego co do ślubu Marii Grocholskiej z księciem Czartoryskim⁴⁴, jak również listy pisane przez Witolda do hr. Grocholskiej w 1851 r. podczas jej pobytu z dziećmi w Dieppe⁴⁵. W papierach osobistych po księżnej Marii z Grocholskich Czartoryskiej odnajdujemy także adresowane do niej listy jej matki⁴⁶. Warto w tym miejscu podkreślić, że listy

³⁷ Biblioteka Polska w Paryżu (dalej: BPP), sygn. 766, Korespondencja Anny z Sapiehów Czartoryskiej, Grocholska z Brzozowskich Ksawera 1859, [b.d.], k. 39–44.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Kunicze – czasem Kuniczyn, własność Zenona Brzozowskiego, brata hr. Ksawery Grocholskiej.

⁴⁰ BPP, sygn. 916, Materiały i papiery osób różnych w tym korespondencja, akta urzędowe, Grocholska z Brzozowskich Ksawera, List od N.K. (?), 1859, k. 34–35.

⁴¹ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCz), sygn. 6248 IV, Adam Jerzy Czartoryski. Korespondencja. Bruliony i kopie listów (1805–1860).

⁴² *Ibidem*, sygn. 7026 III, Anna z Sapiehów Czartoryska. Korespondencja rodzinna (1823–1859); *ibidem*, sygn. 7032 IV, Anna z Sapiehów Czartoryska. Korespondencja rodzinna, t. 2 (1814–1864); *ibidem*, t. 8 (1817–1861).

⁴³ *Ibidem*, sygn. 7043 III, Anna z Zamojskich Sapieżyna. Korespondencja rodzinna, t. 19 (1804–1859); *ibidem*, t. 29 (1795–1859).

⁴⁴ *Ibidem*, sygn. 7088 III, Witold Adam Czartoryski. Korespondencja (1831–1865), s. 1–2v.

⁴⁵ *Ibidem*, sygn. 7090 III, Witold Adam Czartoryski. Korespondencja, s. 1221–1224, 1233–1236.

⁴⁶ *Ibidem*, sygn. 7097 III, Maria z Grocholskich Czartoryska (s. Maria Ksawera). Korespondencja 1853–1914.

z Biblioteki Książąt Czartoryskich stanowią część zbiorów przekazywanych Zygmuntovi Sz. Felińskiemu w trakcie jego pracy nad biografią Ksawery Grocholskiej.

W BJ można odnaleźć natomiast zaledwie jeden list wysłany do hr. Grocholskiej z Kamieńca w 1846 r. przez ks. Stanisława Chołoniewskiego. Omówione w nim zostały sprawy rodzinne hrabiny i jej bratowej Elizy Brzozowskiej. List znajduje się w kolekcji autografów historyka i kolekcjonera Władysława Górskiego⁴⁷.

Podsumowując, zidentyfikowana korespondencja rodzinna Grocholskich rzuca światło na losy dzieci Ksawery, a w szczególności jej najstarszej córki Marii Czartoryskiej, ale także synów Stanisława i Tadeusza Grocholskich. Materiały te bez wątpienia rozszerzyłyby stan wiedzy na temat tych postaci, o których w polskiej historiografii pisano dość skromnie⁴⁸. Listy Ksawery Grocholskiej do dzieci odsłaniają bowiem głęboką religijność autorki (pozbawioną jednak przesadnej egzaltacji) oraz jej rodzicielską troskę o zachowanie przez nie polskiej tożsamości narodowej (zwłaszcza dotyczy to syna Tadeusza służącego przez pewien czas w armii rosyjskiej). Charakterystyczny dla listów Ksawery jest ich styl. Grocholska w swojej korespondencji z dziećmi zwykle snuje pełną serdeczności opowieść, barwnie opisując czynności życia codziennego i relacje z innymi członkami rodziny. Z racji przyjaźni z bratową Elizą wiele też wspomina o niej samej i swoich bratankach. Z kolei listy hrabiny do rodziny zięcia (Czartoryskich) i przyjaciół dostarczają całego wachlarza przeżywanych przez Grocholską emocji. Nie brakuje w nich także towarzyskiego plotkowania, co zrozumiałe, gdyż z powodu znacznego rozproszenia Grocholskich korespondowanie przez wiele lat było wyłączną formą podtrzymywania relacji rodzinnych i towarzyskich.

Korespondencja związana z działalnością dobroczynną

Temat działalności organizowanej przez polskie ziemianki w Imperium Rosyjskim w celu niesienia pomocy zesłańcom politycznym i ich rodzinom był już podejmowany w literaturze przedmiotu⁴⁹. W rzeczy samej na pierwszy plan w tych pracach

⁴⁷ BJ, rkps 7844 IV, Drobne fragmenty korespondencji Grocholskich, Sobańskich i Starorypińskich z lat ok. 1810–1887, k. 9–9v.

⁴⁸ Por. T. Epsztein, *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w.*, Warszawa 2005, s. 281–347; K. Rolle, *Grocholski Tadeusz Przemysław (1839–1913)*, PSB, t. 8, s. 589–590; J. Białynicka-Birula, *Tadeusz Grocholski*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 2, zespół red. J. Maurin-Białostocka [et al.], Warszawa 1975, s. 474–475; Cz. Gil, *Księżna w trepkach. Matka Maria Ksawera Czartoryska karmelitanka bosa 1833–1928*, Kraków 2000.

⁴⁹ Por. B. Jędrzychowska, *Polscy zesłańcy na Syberii 1830–1883. Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna*, Wrocław 2000, s. 209 i n.; W. Śliwowska, *Pierwsze organizacje pomocy dla więźniów i zesłańców syberyjskich w zaborze rosyjskim (Ośrodek wołyńsko-podolski pod patronatem Ksawery Grocholskiej i Róży Sobańskiej)*, „Przegląd Historyczny” 78 (1987), z. 3, s. 414 i n.; eadem, *Kobiety w ruchu pomocy zesłańcom polskim na Syberii w pierwszej połowie XIX wieku*, w: *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku. Zbiór studiów*, t. 1,

wysuwała się postać Róży z Lubieńskich Sobańskiej, podkreślano jej wkład w dzieło niesienia pomocy tak licznej grupie rodaków pozostających na Syberii. Zwłaszcza że sama Sobańska towarzyszyła mężowi na zesłaniu i po powrocie na Podole zaczęła organizować komitet pomocowy. Wprawdzie nazwisko Grocholskiej i jej bratowej Elizy z Zamoyskich Brzozowskiej pojawia się w tych pracach, jednakże są one jedynie wzmiankowane w tle działalności podjętej przez Różę Sobańską⁵⁰.

Tymczasem w zbiorach paryskich udało się natrafić na pojedyncze listy, które wskazują na aktywne zaangażowanie także hr. Grocholskiej w działalność na rzecz Sybiraków. W Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu znajdują się listy, które adresatka otrzymywała, przebywając w Paryżu. Pierwszy z nich to list napisany 23 listopada 1848 r. przez Teresę Jundziłłową⁵¹, drugi natomiast przez niejaką Łucję z Kaługi i datowany na 23 września 1850 r.⁵² W obu przypadkach korespondencja dotyczy działalności pomocowej i odsłania przede wszystkim rolę, jaką odegrała hr. Grocholska w tym dziele.

Interesująca jest także notatka przechowywana w zbiorach BPP, sporządzona na podstawie listu hr. Grocholskiej przez Karola Sinkiewicza, odnosząca się do sytuacji Polaków na ziemiach zabranych w 1852 r.⁵³

W BJ listy dotyczące działalności dobroczynnej, autorstwa hr. Grocholskiej, znajdują się w kolekcji autografów historyka i kolekcjonera Górskiego⁵⁴, Wincentego Pola⁵⁵ i Józefa Ignacego Kraszewskiego⁵⁶. Najcenniejsze materiały zawiera zwłaszcza pierwsza kolekcja. Mianowicie zbiory Górskiego obejmowały archiwum rodziny Michalskich, a w nim przechowywano korespondencję Franciszki Ksawery ze Starorypińskich Fryderykowej Michalskiej, do której 12 maja 1844 r. pisała Ksawera Grocholska. W liście tym hrabina donosiła zarówno o swoich rodzinnych sprawach, jak i instruowała Michalską odnośnie do przesyłki z rzeczami dla zesłańców i ich rodzin⁵⁷.

red. A. Żarnowska, A. Szwarz, wyd. 2, Warszawa 1995, s. 147–158; W. Śliwowska, *Historyczne peregrynacje. Szkice z dziejów Polaków i Rosjan w XIX wieku*, do dr. przyg. A. Brus, Warszawa 2012, s. 361–407; M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, *Listy Tekli Bołsunowskiej i Róży Sobańskiej jako źródło do badania postaw patriotycznych ziemianek z Podola*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziemi Zabranej. Rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017, s. 501–519.

⁵⁰ W. Śliwowska, *Sobańska Róża...*, s. 414.

⁵¹ Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu (dalej: MAM), sygn. 1109, Zbiór autografów, listów, notat i drobnych artykułów, litera G, k. nlb.

⁵² *Ibidem*, sygn. 807, List do Ksawery hr. Grocholskiej podpisany Łucja, Kaługa, 23 IX 1850.

⁵³ BPP, sygn. 1589, Korespondencja Biblioteki Polskiej w Paryżu z roku 1852, Bruliony i kopie listów, Grocholska Ksawera z Brzozowskich, k. 93–93.

⁵⁴ BJ, rkps 7844 IV, k. 9–9v; *ibidem*, rkps 7843 IV, k. 13 i n.

⁵⁵ *Ibidem*, rkps 7064 III, Fragment korespondencji Wincentego Pola i jego żony Kornelii, z lat 1837–1852, k. 6–7v.

⁵⁶ *Ibidem*, rkps 6465 IV, Korespondencja Józefa Ignacego Kraszewskiego. Seria III: Listy z lat 1844–1862, t. 6: G (Gałęcki–Gzowski), k. 459–460.

⁵⁷ *Ibidem*, rkps 7843 IV, k. 14–15v.

Wskazane listy uzupełniają znaną już z literatury pamiętnikarskiej działalność Grocholskiej na rzecz zesłańców syberyjskich. Spośród wymienionych jedynie listy przechowywane w Paryżu nie były dotąd uwzględniane w stanie badań nad tym zagadnieniem.

Korespondencja urzędowa i gospodarcza

Do „korespondencji urzędowej i gospodarczej” zaliczam listy w sprawie zarządzania majątkiem na Podolu, pisane przez hr. Grocholską do władz lokalnych i państwowych, dotyczące jej trudnej sytuacji wynikającej z pozostawania pod nadzorem policji i przymusowego osiedlenia się w Jarosławiu, czyli na granicy europejskiej części Imperium Rosyjskiego.

Szczegółnej wagi dokumenty udało się odnaleźć w BPP. W zbiorze zatytułowanym „Ziemie Zabrane” przechowywane są kopie listów Ksawery Grocholskiej, adresowanych do Mikołaja I w sprawie konfiskaty majątku Grocholskich w Pietniczanach⁵⁸. Z kolei w zbiorach „Archiwum Hotelu Lambert” pośród materiałów zwanych „Korespondencja różnych osób 1817–1936” znajdują się papiery różnych osób, w tym korespondencja, akta urzędowe i szkice napisane ręką hr. Grocholskiej oraz listy do NN pisane w 1855 i 1859 r., dotyczące spraw majątkowych na Podolu⁵⁹. W skład zbiorów Biblioteki wchodzi także kopie własnoręczne listów Ksawery Grocholskiej, adresowanych do hr. Aleksieja Orłowa i do NN, pisane w języku francuskim z zesłania do Jarosławia nad Wołgą⁶⁰.

W Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie znajdują się natomiast listy pisane przez hr. Grocholską do Hipolita Błotnickiego (1772–1886), emigranta polistopadowego, a na wychodźstwie nauczyciela synów księcia Adama Jerzego Czartoryskiego⁶¹. Listy te dotyczą majątku Czartoryskich Gródek w powiecie hajsyńskim.

Z kolei w zbiorach Biblioteki Narodowej im. W. Wiernadskiego w Kijowie można natrafić na pojedyncze listy, które Grocholska pisała do Dmitrija Bibikowa (w latach 1837–1852 pełniącego urząd generał-gubernatora podolskiego i wołyńskiego oraz gubernatora wojennego kijowskiego, a w latach 1852–1855 ministra spraw wewnętrznych Rosji⁶²). Listy te po raz pierwszy zostały opisane w pracy *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych w latach 1795–1918*, wydanej w 2017 r.⁶³ Odnośnie do dwóch listów znajdujących się w archiwum a wskazanych

⁵⁸ BPP, sygn. 2477, Ziemie Zabrane, Listy Ksawery Grocholskiej z Brzozowskich do cara [Mikołaja I] w sprawie dóbr Pietniczany 1855–1856, k. 3–4.

⁵⁹ *Ibidem*, sygn. 916, k. 36–42.

⁶⁰ *Ibidem*, sygn. 511, Papiery emigrantów. Litera R. Raciborski–Rzewuski, 27. Rubach, k. 457–468.

⁶¹ BCz, sygn. 6867 IV, t. 1, Archiwum Hotelu Lambert. Hipolit Błotnicki. Korespondencja. Listy od osób różnych, k. 204–206v.

⁶² *Русский биографический словарь*, t. 3: Бетанкур–Бякстер, Санкт-Петербург 1908, c. 23–26.

⁶³ *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych...*, t. 2, s. 398–399.

w wymienionej publikacji należy się tutaj sprostowanie⁶⁴. W cytowanym tomie stwierdzono bowiem omyłkowo, że jeden z listów został napisany 21 sierpnia 1852 r. w niejakich Pulmiżanach, którą to nazwę redakcja poprawiła na Pulemieć. Kolejny list Ksawery, skreślony 16 czerwca 1853 r., autorzy wydania podali natomiast, jakoby pochodził z Winnicy. Ponadto powielono za miejscowym inwentarzem archiwalnym, że listy były pisane po francusku i niemiecku, co stanowiłoby jednak odosobniony przypadek w prowadzonej między adresatami korespondencji. W rzeczywistości oba listy zostały napisane przez hr. Grocholską wyłącznie po francusku i oba powstały w podolskich Pietniczanach⁶⁵. Listy były kierowane do generał-gubernatora z prośbą o wyjaśnienie rzeczywistego powodu aresztu domowego hrabiny po powrocie z Paryża⁶⁶. Trzy kolejne listy, również pisane w języku francuskim przez Grocholską do Bibikowa w okresie od 29 maja do 15 czerwca 1855 r., wysłane z Jarosławia do Petersburga, zostały już poprawnie scharakteryzowane zarówno w miejscowym inwentarzu bibliotecznym, jak i w cytowanej publikacji. Dodać tu należy, że w okresie tym Grocholska niestrudzenie domagała się zakończenia terminu jej przymusowego osiedlenia się w Jarosławiu nad Wołgą, kierując liczne listy do generał-gubernatora Bibikowa⁶⁷, czego dowody znajdujemy także w innych omawianych w tym artykule kolekcjach listów. Ponadto do ostatniego listu w tym zbiorze dołączono również krótką notatkę zatytułowaną – według inwentarza bibliotecznego – „O pomieszczeniu Grocholskom”⁶⁸. Ten sam błąd został powielony we wspomnianej pracy *Pamiętniki i listy...*⁶⁹ W rzeczy samej jest to pomyłka opisującego ten dokument bibliotekarza, gdyż dołączona do listu nota urzędnicza nosi tytuł „O pomieszczeniu Grocholskiej” i stanowi notatkę służbową dotyczącą życia hrabiny na zesłaniu w Jarosławiu nad Wołgą⁷⁰.

Jeden list Grocholskiej do Bibikowa posiada również Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie w spuściźnie korespondencyjnej generał-gubernatora (f. 278). Na odwrocie tego listu Bibikow umieścił brulion odpowiedzi udzielonej Grocholskiej⁷¹. List został wysłany z Kniaży 29 lipca 1849 r. i dotyczy sprowadzenia ze Szwajcarii nauczyciela dla jej synów. Mianowicie Grocholska prosiła o zezwolenie na przyjazd do Imperium Jeana Schleunigera wraz z żoną i córką, gwarantując przy tym im wikt i opierunek. Aczkolwiek na podstawie brulionu możemy wnioskować, że prośba ta spotkała się z negatywną odpowiedzią.

⁶⁴ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, м. Київ (dalej: НБУ), ф. 8, № III.29271, арк. 86–86v; *ibidem*, № III.29710, арк. 95–95v.

⁶⁵ Por. *ibidem*, № III.29271, арк. 86; *ibidem*, № III.29710, арк. 95v.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*, № III.30557–30559, арк. 1–9.

⁶⁸ *Ibidem*, арк. 8–9v.

⁶⁹ *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych...*, t. 2, s. 427.

⁷⁰ НБУ, ф. 8, № III.30557–30559, арк. 8–9v.

⁷¹ Государственный исторический музей, г. Москва (dalej: ГИМ), ф. 278, оп. 1, д. 118, л. 107–107v.

3. Materiały perlustracyjne

Na szczególną uwagę zasługują materiały znajdujące się w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie w kolekcji „Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии” (f. 109). Mowa tu o nadzorze tajnym hr. Ksawery Grocholskiej oraz sprawie dotyczącej listu hr. Grocholskiej do Anetty Moszczeńskiej przebywającej na emigracji w Paryżu. W listach przydzielonych do obu tych spraw, a w szczególności tej ostatniej, poruszono wątki nieobecne na kartach publikacji wydanej przez abp. Felińskiego i znanych z innych listów hrabiny. Należy tu jednak zaznaczyć, że w archiwum tym nie ma oryginałów listów Ksawery, a jedynie notatki z tychże wytworzone przez III oddział Kancelarii Jego Cesarskiej Mości w trakcie sprawowania nadzoru policyjnego nad Grocholską. Tylko notatki z tej kolekcji archiwalnej na obecną chwilę dokumentują stosunki pomiędzy małżonkami Grocholskimi oraz relację hrabiny z jej ojcem Karolem Brzozowskim.

Sprawa pt. „О помещице подольской губернии X. Grocholskoj”⁷² w III oddziale została założona z racji tego, że od 1849 r. hr. Ksawera Grocholska była objęta nadzorem policyjnym. Miała ona na celu dokumentowanie wyników obserwacji tajnej spisywanej w postaci notatek, gromadzono w niej także doniesienia z ambasad Imperium Rosyjskiego w krajach, w których hrabina przebywała za zgodą władz rosyjskich w celu poratowania zdrowia, kształcenia dzieci lub kontaktu z rodziną na emigracji we Francji i Szwajcarii. Jedną z rutynowych czynności wykonywanych w przypadku nadzoru policyjnego było perlustrowanie korespondencji, którą Grocholska otrzymywała i wysyłała.

W analizowanej sprawie przeważają notatki w języku rosyjskim (listów w języku polskim nie przepisywano, a jedynie tłumaczono na rosyjski fragmenty istotne z punktu widzenia urzędnika) i kopie listów (listy w języku francuskim były przepisywane w całości), które paradoksalnie nie zachowały się w spuściznie rodzinnej Grocholskich ani też innych osób, do których pisywała Grocholska. Sprawa udokumentowała nieco ponad 20 lat życia Ksawery i jej najbliższych, gdyż obejmuje lata 1849–1869/1870. Sprawę otwiera list proszący o wydanie paszportu na wyjazd do męża do Genewy⁷³, a kończy notatka urzędowa o tym, że Ambasada Rosyjska w Paryżu może wydać księżnie Marii Czartoryskiej – „wdowie po zdrajcy Czartoryskim” – paszport umożliwiający odwiedziny matki na Podolu w 1870 r.⁷⁴

Wprawdzie podania o wydanie paszportu miały trafić do kancelarii właściwego generał-gubernatora, jednak w przypadku osób objętych nadzorem policyjnym

⁷² ГАРФ, ф. 109, оп. 24, д. 349, О помещице Подольской губернии Ксаверии Грохольской, л. 1–395v.

⁷³ *Ibidem*, л. 3–4.

⁷⁴ *Ibidem*, л. 395–395v.

kierowano je do III oddziału. Dzięki temu dysponujemy zebranymi w jednym miejscu informacjami o wyjazdach i próbach wyjazdów za granicę, podejmowanych przez hr. Grocholską w analizowanym okresie.

Omawiana sprawa zawiera list Ksawery z prośbą o wydanie paszportu w celu poratowania zdrowia jej córki (1851), a także doniesienia agenta rosyjskiego w Paryżu na temat relacji łączącej Marynię i Witolda, sporządzone w języku francuskim. W dokumencie tym także znajduje się oryginał listu, który hr. Grocholska wysyłała z Paryża do hr. Alekseja Orłowa, cesarskiego sekretarza, z prośbą o okazanie największego miłosierdzia poprzez udzielenie błogosławieństwa ślubnego jej córce Marii i Witoldowi Czartoryskiemu⁷⁵. List ten obszernie był analizowany przez Felińskiego w *Pamiętnikach*, ale ponieważ arcybiskup nie miał dostępu do oryginału, mógł jedynie domyślać się jego treści. Ostatecznie opis tych wydarzeń oparł na swoich wspomnieniach. Mowa tu o karze, która spotkała Ksawerę za wydanie córki za *persona non grata* w Imperium Rosyjskim. Na dalszych kartach tej sprawy pieczołowicie udokumentowano wykonanie nakazu cesarza natychmiastowego powrotu Grocholskiej do Rosji, szczegółowo omówiono także treść skonfiskowanych u hrabiny listów⁷⁶. Warte uwagi są także notatki sporządzone z listów ojca hrabiny, hr. Karola Brzozowskiego⁷⁷ i męża Henryka Grocholskiego⁷⁸, stanowiące jeden z zaledwie kilku śladów korespondencji między nimi.

Lektura listów dołączonych do sprawy oraz opinia agenta prowadzącego, przedstawiona w obszernym raporcie okresowym⁷⁹, pokazują, jak bardzo zdeteterminowaną osobą była hr. Grocholska. Pozostawiona bez wsparcia ze strony ojca i męża z pełnym oddaniem broniła decyzji córki o zamążpójściu za Witolda Czartoryskiego, jednoosobowo ponosząc konsekwencje prawne wynikające ze ślubu z przestępcą politycznym w świetle prawa rosyjskiego. Pragnienie dokonywania wolnych wyborów życiowych w przypadku osoby urodzonej pod zaborem rosyjskim i wychowanej jedynie na wspomnieniach o wolnej Rzeczypospolitej jest poruszające. Najbardziej podkreśla to list wysłany do hr. Orłowa z uniżoną prośbą o możliwość przyjazdu Witolda Czartoryskiego na Podole, która w oczywisty sposób nie mogła zostać rozpatrzona pozytywnie⁸⁰. Hrabia Orłow nakłonił natomiast imperatora do zastosowania względem hr. Grocholskiej kary w postaci zmiany miejsca zesłania na gubernię jarosławską do odwołania. Z korespondencji urzędowej wynika, że Jarosław został wybrany nieprzypadkowo. Otóż Grocholska miała tylko jedną prośbę, jeśli chodzi o miejsce zsyłki – zależało jej na osiedleniu się w miejscu, w którym znajduje się Kościół rzymskokatolicki. Zarówno ta prośba, jak i kolejne listy do władz kierowane celem uzyskania

⁷⁵ *Ibidem*, л. 25–25v.

⁷⁶ *Ibidem*, л. 128–139.

⁷⁷ *Ibidem*, л. 179–180v.

⁷⁸ *Ibidem*, л. 184–184v, 200–202v.

⁷⁹ *Ibidem*, л. 253–258v.

⁸⁰ *Ibidem*, л. 213–213v.

skrócenia jej zesłania i umożliwienia powrotu w rodzinne strony nie były rozpatrywane pozytywnie⁸¹.

Zachowane w teczce notatki perlustracyjne dokumentują także działalność Ksawery wspierającą Polaków w guberni jarosławskiej. Hrabina próbując odnaleźć się w nowych realiach, otwarła w swoim domu salon i pensję dla chętnych miejscowych panien. W liście do Maryni z tego okresu wspominała (co szczególnie utkwiło w pamięci urzędnikowi, skoro to odnotował), że przychodziły do niej także Rosjanki i nawet gubernatorowa Olga Buturlina odwiedzała ją towarzysko, prowokując do rozmów na temat stosunku Ksawery do Cerkwi prawosławnej⁸².

Odwilż posewastopolska i towarzysząca jej zmiana polityki wewnątrz Imperium Rosyjskiego pozwoliły Grocholskiej wrócić do domu i cieszyć się obecnością bliskich we własnej posiadłości. Udzielono także zgody na wyjazd wraz z córką Heleną do Poznania w celu zapewnienia jej dalszej nauki⁸³. Nawet Marynia Czartoryska mogła dwukrotnie odwiedzić rodzinne Podole, o czym świadczą listy Grocholskiej przechowywane w analizowanej sprawie oraz notatki urzędnicze z zezwoleniem na wydanie paszportu przez paryską ambasadę⁸⁴. Najbardziej przejmujący jest list napisany przez Ksawerę Grocholską po raz pierwszy zgodnie z etykietą dworską w języku rosyjskim. Przed 1866 r. bowiem hrabina wbrew obowiązującym zasadom pisała do stołecznych urzędników różnego szczebla w języku francuskim. We wspomnianym liście Grocholska w niezwykle wzruszający i wręcz niepodobny do siebie sposób prosi o to, by pozwolono jej wyjechać do swojej bezdzietnej i owdowiałej po śmierci Witolda w 1865 r. córki Marii, której nie widziała przeszło sześć lat. Podkreślała w liście, że sama jest już w wieku podeszłym i cierpi na różne choroby, ale chciałaby mimo wszystko podjąć trud podróży, by wesprzeć córkę⁸⁵. Stwierdzając, że list ten jest niepodobny do stylu hrabiny, mam na myśli raczej to, że został napisany przez kogoś z synów hrabiny, braci Maryni Czartoryskiej. Obaj, w odróżnieniu od matki, biegle władali językiem urzędowym. Nie można wykluczyć także i tego, że list został napisany przez kogoś spoza jej kręgu rodzinnego. Prośba hrabiny została rozpatrzona pozytywnie i w 1870 r. Grocholska otrzymała list, którego kopia znajduje się w sprawie. W liście powiadomiono ją, że rosyjska ambasada w Paryżu może wydać Maryni paszport do Odessy, w guberni jekaterynosławskiej, w celu zorganizowania tam spotkania z matką⁸⁶.

Warto jeszcze wspomnieć o wysłanym w 1856 r. przez hr. Grocholską liście z Jarosławia nad Wołgą do kuzynki mieszkającej w Paryżu, niejkiej Anetty Moszczeńskiej. List ten nie został dołączony do istniejącej sprawy śledczej, lecz potraktowano go jako osobną sprawę, nadając jej tytuł „Po piśmie grafini Grocholskiej

⁸¹ *Ibidem*, л. 236–236v, 247–247v.

⁸² *Ibidem*, л. 261–261v.

⁸³ *Ibidem*, л. 322–322v.

⁸⁴ *Ibidem*, л. 350–370v.

⁸⁵ *Ibidem*, л. 385–385v.

⁸⁶ *Ibidem*, л. 389–389v.

Antuanete Moszczenskoj w Paryżu⁸⁷. Wspomniany list zachował się jedynie w postaci odpisu i w tłumaczeniu na język rosyjski. W rzeczywistości był to list do Maryni Czartoryskiej⁸⁸. Hrabina miała świadomość, że listy wysyłane pocztą czyta co najmniej kilka osób (pracownicy poczty w stacji wysłania, stacji docelowej i co najmniej jeden pracownik III oddziału w guberni, w której jest pod nadzorem policyjnym), stąd zapewne zdecydowała się na zaadresowanie listu do kuzynki. Należy też pamiętać, że zachowały się listy Ksawery, przekazywane z obejściem tradycyjnego środka komunikacji, czyli poczty. Działo się tak zwłaszcza, gdy ich treść mogła nieść zagrożenie dla adresatów. Listy te nie zostały odnotowane w obu analizowanych sprawach perlustracyjnych.

Mowa tu o liście dotyczącym sytuacji syna Jana Micheleta, Karola pracującego jako ogrodnik w Jardin Royal, przed laty zesłanego do Jarosławia. Ksawera prosiła w nim córkę Marię Czartoryską, by użyła swoich koneksji i napisała do cesarza list, chociażby pod pretekstem jego koronacji, o umożliwienie Karolowi powrotu do ojca. Na zesłaniu młody Michelet znalazł się z powodu księżnej Józefy Druckiej-Lubeckiej, która doniosła władzom o jego przebywaniu *incognito* w Wilnie. Z informacji, które uzyskała Ksawera Grocholska u gubernatorstwa Buturlinych, wynika, że Karol Michelet początkowo był więziony (w latach 1844–1845), a potem postanowiono zrobić z niego *russskogo gusara*. Michelet podjął próbę ucieczki, ale został złapany i skazany na służbę w kompanii karnej. Tymczasem w 1856 r. przebywał w jednostce dla inwalidów, ponieważ stratował go koń i sytuacja jego była bardzo trudna⁸⁹.

Obie te sprawy perlustracyjne wraz z korespondencją zawartą w *Pamiętnikach*, jak i znajdującą się w analizowanych wcześniej kolekcjach listów pozwalają spojrzeć na epistolografię Grocholskiej w znacznie szerszym społecznym i historycznym kontekście, dają dość dokładny zarys jej życia, ale i kreślą wielowymiarowy obraz podolskiej szlachty, paryskich i lwowskich salonów oraz polskiego Petersburga, a nawet rosyjskiej prowincji w drugiej połowie XIX w.

4. Podsumowanie

Korespondencja jako źródło historyczne w szerokim zakresie wprowadza nas w przestrzeń intymną, obnaża prywatność. Można to też odnieść do tych listów, które poruszają się w przestrzeni społecznej. Da się bowiem zauważyć, że każdorazowo mamy do czynienia z autorską wykładnią ze względu na osobę adresata i określony cel komunikacji. Możemy także spojrzeć na autora listów (nadawcę) w intymnej odsłonie w obliczu konkretnych przeżyć⁹⁰.

⁸⁷ *Ibidem*, op. 31, d. 142, По письму графини Ксаверии Грохольской из Ярославля к графине Антуанете Мощеньской в Париж, л. 1–5v.

⁸⁸ *Ibidem*, л. 1–2v.

⁸⁹ *Ibidem*, л. 5.

⁹⁰ S. Skwarczyńska, *Wokół teorii listu (Paradoksy)*, w: *eadem, Pomiędzy historią a teorią literatury*, Warszawa 1975, s. 179, 181.

Korespondencja Grocholskiej pozwala skupić się na jej indywidualnym przeżywaniu doświadczanych emocji. Zachowane listy do rodziny dają szansę przyjrzeć się temu, jak ona postrzegała i oceniała swoje życie. Wprowadzenie do nauki epistolografii Grocholskiej będzie miało bardzo istotne znaczenie dla rozwoju badań nad całym szeregiem zagadnień społeczno-kulturowych i tożsamościowych polskich ziemian na ziemiach zabranych w XIX w.

Wstępna analiza zidentyfikowanego materiału źródłowego ponadto pozwala wyrazić przekonanie o tym, że na podstawie zachowanej korespondencji możliwe jest opisanie działalności dobroczynnej hrabiny oraz jej losów na zesłaniu w Jarosławiu. W tym ostatnim przypadku nowe perspektywy badawcze daje zwłaszcza odnaleziony w papierach Marii dziennik jej matki. Nie był on znany abp. Felińskiemu, jak i nie został dotąd wykorzystany przez współczesnych badaczy.

Listy Grocholskiej stanowią także źródło do badań nad epistolografią kobiecą w połowie XIX w. Odślaniają świat wewnętrzny hrabiny, jej przeżycia, relacje panujące w domu i w małżeństwie jej dzieci, będąc istotnym dopełnieniem także ich biografii.

The Correspondence Legacy of Countess Ksawera Grocholska, Née Brzozowska (1807–1872)

Abstract

The article describes the correspondence legacy of Countess Ksawera Grocholska (1807–1872) found by the author in domestic and foreign archives. Grocholska belonged to the Polish landed gentry, and was a philanthropist, amateur artist, and owner of the Kniazhe estate in the Jampol county in Podolia. Grocholska's extensive and dispersed letters were found in the collections of several archives and libraries throughout Europe. They are both her private letters and those written to the Russian authorities on issues related to issuing a passport for trips abroad, the marriage of the eldest daughter, Maria Czartoryska, née Grocholska, and the charity work carried out by Grocholska from the time of the Konarski conspiracy. These letters have been discussed in the literature for the first time as they have not been the research subject yet. In the essay, a problem-based system was adopted when describing the legacy, dividing the discovered letters into three basic categories: family and private letters, those concerning aid activities, and official writings. In each of these subgroups, chronological order has been adopted.

Эпистолярное наследие графини Ксаверии Грохольской, урожденной Бжозовской (1807–1872)

Аннотация

Цель данной статьи – описать эпистолярное наследие графини Ксаверии Грохольской (1807–1872), польской дворянки, благотворительницы, художницы-любительницы, владевшей имением Княже в Ямпольском уезде Подольской губернии, обнаруженное автором в польских и зарубежных архивах. Обширная и рассеянная по всей Европе

эпистолагафия Грохольской находится в фондах ряда архивов и библиотек. В них сохранились как частные письма, так и письма, написанные российским властям по вопросам, связанным с выдачей паспорта для поездок за границу, замужеством старшей дочери Марии Чарторьской, а также благотворительной деятельностью графини со времен „Заговора Конарского”. Упомянутые письма обсуждаются в литературе впервые и до сих пор не были предметом подробного изучения. В данной статье для анализа эпистолярного наследия использовался проблемный подход, согласно которому идентифицированные письма были разделены на три основные категории: семейные и частные письма, письма; касающиеся благотворительной деятельности, и письма российским властям. Внутри каждой из этих подгрупп был принят хронологический порядок.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteka Jagiellońska

rkps 6465 IV, 7064 IV, 7843 IV, 7844 IV

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

sygn. 6867 IV, t. 1; 7026 III, 7032 IV, t. 2, 8; 7043 III, t. 19, t. 29; 7088 III, 7090 III, 7097 III

Biblioteka Narodowa w Warszawie

mf 41321

Biblioteka Polska w Paryżu

sygn. 511, 766, 916, 1589, 2477

Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu

sygn. 807, 1109

Redakcja Polskiego Słownika Biograficznego

K. Rolle, Grocholska Ksawera (1807–1872), biogram nieopublikowany (cyt. na prawach rękopisu)

Государственный архив Российской Федерации, г. Москва

ф. 39, оп. 2, д. 62

ф. 109, оп. 24, д. 349

ф. 109, оп. 31, д. 142

Государственный архив Ярославской области

ф. 73, оп. 4, д. 2115

Государственный исторический музей, г. Москва

ф. 278, оп. 1, д. 118

Державний архів Вінницької області

ф. 866, оп. 1, спр. 8, 49, 51, 55, 63

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, м. Київ

ф. 8, № III.29271, III.29710, III.30557–30559

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ф. 239, оп. 1, спр. 60, 62, 63

Źródła drukowane

- Bobrowski T., *Pamiętnik mojego życia*, t. 2: *Wspomnienia wieku dojrzałego*, oprac., wstęp i przypisy S. Kieniewicz, Warszawa 1979.
- Brzozowski K., *O nowoczesnym zarządzaniu majątkiem – rady dla potomnych Karola Belina Brzozowskiego. Źródła do dziejów gospodarstwa ziemiańskiego na Kresach w XIX wieku*, red. i przygot. do dr. P. Franaszek, Kraków 2005.
- Dębicki L., *Z dawnych wspomnień 1846–1848*, Kraków 1903.
- [Grocholska K.], *Pamiętniki Xawery z Brzozowskich Grocholskiej uporządkowane i dopełnione na podstawie własnych jej listów i współczesnych korespondencji*, oprac. Z.S. Feliński, Kraków 1894.
- [Iwanowski E.A.] Heleniusz E., *Wspomnienia lat minionych*, t. 2, Kraków 1876.
- Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 1: *Pamiętniki rękopiśmienne i drukowane*, oprac. i red. nauk. M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, W. Caban, L. Michalska-Bracha, Kielce 2017.
- Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 2: *Listy rękopiśmienne i drukowane*, oprac. i red. nauk. M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, W. Caban, L. Michalska-Bracha, Kielce 2017.
- Sabiński J.G., *Dziennik syberyjski*, t. 2, do dr. przyg. W. Śliwowska, R. Śliwowski, przedm. i przyp. J. Trynkowski, Warszawa 2009.

Opracowania

- Białynicka-Birula J., *Tadeusz Grocholski*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 2, zespół red. J. Maurin-Białostocka [et al.], Warszawa 1975, s. 474–475.
- Bruchnańska M., *Brzozowska Eliza (zm. 1857)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 58.
- Ciesielski T., *Spuścizny rodzinne i archiwa majątkowo-gospodarcze polskiej szlachty w wybranych archiwach ukraińskich*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. nauk. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok, s. 291–305.
- Domańska-Nogajczyk M., Wójcik T., *Listy Tekli Bołsunowskiej i Róży Sobańskiej jako źródło do badania postaw patriotycznych ziemianek z Podola*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych. Rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017, s. 501–519.
- Epszstein T., *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w.*, Warszawa 2005.
- Gil Cz., *Księżna w trepkach. Matka Maria Ksawera Czartoryska karmelitanka bosa 1833–1928*, Kraków 2000.
- Jędrychowska B., *Polscy zesłańcy na Syberii 1830–1883. Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna*, Wrocław 2000.
- Rolle K., *Grocholski Mikołaj (1781–1864)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław 1959–1960, s. 587–588.

- Rolle K., *Grocholski Tadeusz Przemysław (1839–1913)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 589–590.
- Skwarczyńska S., *Pomiędzy historią a teorią literatury*, Warszawa 1975.
- Skwarczyńska S., *Teoria listu*, Lwów 1937.
- Szczepański J., *Weterani powstań narodowych w Zakładzie św. Kazimierza w Paryżu*, Warszawa 2011.
- Śliwowska W., *Historyczne peregrynacje. Szkice z dziejów Polaków i Rosjan w XIX wieku*, do dr. przyg. A. Brus, Warszawa 2012.
- Śliwowska W., *Kobiety w ruchu pomocy zesłańcom polskim na Syberii w pierwszej połowie XIX wieku*, w: *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku. Zbiór studiów*, t. 1, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, wyd. 2, Warszawa 1995, s. 147–158.
- Śliwowska W., *Pierwsze organizacje pomocy dla więźniów i zesłańców syberyjskich w zaborze rosyjskim (Ośrodek wołyńsko-podolski pod patronatem Ksawery Grocholskiej i Róży Sobańskiej)*, „Przegląd Historyczny” 78 (1987), z. 3, s. 411–449.
- Śliwowska W., *Sobańska Róża (1798–1880)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 39, Kraków 1999–2000, s. 414.
- Wyczawski H.E., *Arcybiskup Zygmunt Szczęsny Feliński. 1822–1895*, Warszawa 1975.
- Колесник В., *Відомі поляки в історії Вінниччини. Бібліографічний словник*, Вінниця 2007.
- Русский биографический словарь, т. 3: Бетанкур–Бякстер, Санкт-Петербург 1908.
- Черкаська Н.О., *До історії збірки „магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945)*, „Архіви України” (2002), № 4–6, с. 77–119.

Wiktoria Kudela-Świątek, dr hab. nauk humanistycznych w zakresie historii, tłumaczka, adiunktka w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie. Zainteresowania naukowe: historia mówiona, problematyka pamięci (w tym m.in. miejsca pamięci i pamięć zbiorowa), dzieje Polaków na Wschodzie w XIX i XX w., Wielki Głód na Ukrainie (wiktoria.kudela-swiatek@up.krakow.pl).

Wiktoria Kudela-Świątek, PhD with habilitation in history, translator, assistant professor at the Institute of History and Archival Studies of the KEN University of Science and Technology in Krakow. Scholarship holder of the Lanckoroński Foundation and the Holodomor Research and Education Consortium in Canada. Her research interests revolve around oral history, issues of memory (including places of memory and collective memory), the history of Poles in the East in the 19th and 20th centuries, and the Great Famine in Ukraine (wiktoria.kudela-swiatek@up.krakow.pl).